

שאלת 'ישעיהו השני' – הרב יואל בן נון¹

בשיעור זה נעסוק בנבואות ישעיהו בפרקים מ'–ס"ו. האם אחד היה ישעיהו או שמה היו שניים או שלושה? הרקע המרכזי לזיכרון הוא כמובן העובדה שבפרקים אלו מוזכר כורש מלך פרס שהתיר ליהודים לבנות את בית המקדש השני לאחר 70 שנות גלות בבל, והוזכרו אירועים ומושגים נוספים המתאימים לתקופה זו, כגון: תיאורים של ירושלים כעיר חרבה, ואזכורם של בבל והכשדים. עובדה זו הובילה את עולם המחקר לומר שלא מדובר על אותו נביא של פרקים א–ל"ט שחי זמן רב לפני החורבן.

רמזיו של אבן עזרא

למעשה, כפי שכבר העירו, האבן עזרא כבר רמז לכך בפירושו לישעיהו פרק מ' ולפרק מ"ט. כדרכו, במקרים אלו, הדברים נרמזים ולא מפורשים. נעיין בדבריו וננסה לפענח את רמזיו:

ודע כי מעתיקי המצות ז"ל אמרו כי ספר שמואל כתבו שמואל והוא אמת עד 'וימת שמואל' (שמ"א, כ"ה א). והנה דברי הימים יוכיח ששם דור אחר דור לבני זרובבל. והעד מלכים יראו וקמו שרים וישתחוו (ישעיהו מ"ט ז). ויש להשיב כאשר ישמעו שם הנביא, ואם איננו, והמשכיל יבין.

יש כאן מספר רמזים:

1. הרמז הראשון הוא ספר שמואל שלמרות שהוא כתב את הספר, יש פרקים שברור שהוא לא כתב שהרי הוא כבר מת באותו הזמן. מי כתב את סוף ספר שמואל א ואת ספר שמואל ב? הגמרא בב"ב דף י"ד שואלת שאלה זו ועונה "דאסקיה נתן וגד". נתן וגד הם אלו שסיימו לכתוב את הספר. המקור לדברי הגמרא הללו הם בסוף דברי הימים א' (כ"ט ט):

וְדַבְּרֵי דָּוִד הַמֶּלֶךְ הָרִאשֹׁנִים וְהָאַחֲרֹנִים הֵנָּה כְּתוּבִים עַל דְּבָרֵי שְׁמוּאֵל הָרִאשֹׁן וְעַל דְּבָרֵי נְתָן הַנְּבִיא וְעַל דְּבָרֵי גֵד הַחֹזֶה

בעל דברי הימים מכיר את הספרים השונים שמהם בסופו של דבר נכתב ספר שמואל שלפנינו. זהו הרמז הראשון של האבן עזרא. כמו שחלקים מספר שמואל לא נכתבו על ידי שמואל, כך גם בספר ישעיהו.

2. הרמז השני שלו הוא מספר דברי הימים. הוא מתכוון לדברי הימים א פרק ג' שם יש רשימה של צאצאי דוד. בסוף הרשימה מופיעים שמות של אנשים שחיו כמה דורות אחרי זרובבל וזה מעורר את השאלה מי כתב את ספר דברי הימים, שהרי חז"ל אמרו שזה עזרא, אולם בפסוקים מופיעים מספר דורות אחרי עזרא! האבן עזרא כנראה רוצה לומר שיש כאן תוספת מאוחרת יותר.

3. הרמז השלישי הוא הפנייה לישעיהו מ"ט, ז. מה כוונתו של האבן עזרא ברמז זה? המעיין שם בפסוקים יראה שמשמע שמדובר על סיפור הקדשה של הנביא. הנביא מתאר את המינוי שלו ואת הקשיים הכרוכים בכך, תיאור שמזכיר קצת את ירמיהו. בין השאר נאמר שם שחלק מתפקידו הוא להיות גואל לעולם כולו כאשר בפסוק ז נאמר שמלכים ושרים ישתחוו לנביא. האבן עזרא מתכוון לומר שבפשטות הכוונה היא שהמלך הוא כורש, שכאשר הוא ישמע את דברי הנביא הוא יקום וישתחוה. אולם הוא מסיים את דבריו ('ויש להשיב') ואומר שאולי הכוונה היא שכורש ישמע את דברי הנביא לאחר שהנביא כבר לא יהיה קיים. האבן עזרא כותב אם כן שיותר משמע שכורש יראה

¹ סיכום שיעור של הרב יואל בן נון שהועבר במכללת הרצוג בשנת תשע"ג. סוכם על ידי צוות אתר התנ"ך.

את הנביא בפועל (כלומר שהנביא הוא בתחילת ימי בית שני) אולם הוא לא שולל את האפשרות השנייה, שכורש ישמע את דברי הנביא שנאמרו שנים רבות לפניכן. יש לציין שבדרך השנייה צעד יוספוס פלביוס שכתב שהביאו לכורש את דברי יאשיהו ואז הוא קם מכסאו.

כורש

נעיין בישיעהו +

(כד) פה אמר ה' גאלך ויצרך מבטן אנכי ה' עשה כל נטה שמים לבדי רקע הארץ מי אתי מאתי. (כה) מפר אתות בדים וקסמים יהולל משיב חכמים אחר ודעתם ישפל. (כו) מקים דבר עבדו ועצת מלאכיו ישלים האמר לירושלם תושב ולערי יהודה תבנינה וחרבותיה אקומם. (כז) האמר לצולה חרבי ונהרתיה אוביש. (כח) האמר לכורש רעי וכל חפצי ישלם ולאמר לירושלם תבנה והיכל תנסד. (א) פה אמר ה' למשיחו לכורש אשר החזקתי בימינו לרד לפני גוים ומתני מלכים אפתח לפתח לפניו דלתים ושערים לא יסגרו. (ב) אני לפניך אלף ונהדורים אושר אישר דלתות נחושה אשבר ובריחי ברזל אגדע. (ג) ונתתי לך אוצרות חשך ומטמני מסתרים למען תדע כי אני ה' הקורא בשם אלהי ישראל. (ד) למען עבדי יעקב וישראל בחירי ואקרא לך בשם אכנף ולא ידעתני. (ה) אני ה' ואין עוד זולתי אין אלהים אאזרך ולא ידעתני. (ו) למען ידעו ממזרח שמש וממערבה כי אפס בלעדי אני ה' ואין עוד. (ז) יוצר אור ובורא חשך עשה שלום ובורא רע אני ה' עשה כל אלה.

מבחינה היסטורית אחד האירועים החשובים בתולדות בבל ופרס הוא אירוע שהתרחש בשנת 539 לפני הספירה. המלך הבבלי האחרון התעניין יותר בעתיקות מאשר בניהול הממלכה. הוא הלך לאזור ערב הסעודית ושלח דוחות חפירה. בנו בלשצר נשאר העוצר בבל. הוא היה שיכור והולל והפך להיות דוגמא לשליט עיוור. כהני בבל פתחו את הדלת לכורש, שנתן להם חופש פולחני, ללא מלחמה והוא כבש את בבל בקלות. עוד באותה שנה הוא הצהיר את ההצהרה המפורסמת על חזרה לירושלים וזה מה שמתואר כאן בישיעהו.

הפרשן ההיסטורי חייב לציין שהצהרת כורש לא נגעה רק לירושלים אלא הוא העניק לעמים שונים חופש פולחני וכך, גם בבבל, הוא אישר לכהני בבל לפתוח מקדשים ישנים. הפרסים עבדו הפוך מאשר ובבל: לא להגלות את העמים שהם כבשו אלא להחזיר עמים למקומם ולחיות על פי אמונתם, "מדבר בלשון עמו", על מנת לזכות לשקט תעשייתי ולהלל את הפרסים. המדיניות הזו הצליחה קצת יותר מהאכזריות הבבלית והאימפריה שלהם החזיקה לא מעט זמן. מדיניות זו של כורש באה לידי ביטוי 'בגליל כורש', חותם חרס בצורת גליל ובה מסופר על אוטונומיה דתית כללית שקיבלו העמים תחת השלטון הפרסי.

אלא שכל זה קרה 160 שנה לאחר תקופתו של ישעיהו. בימי ישעיהו הפרסים לא היו שחקנים חשובים ולא ניתן היה כלל לדמיין בתקופה זו מציאות של נפילת הכשדים ע"י כורש (המתוארת כאן בפסוקים) ולאחר מכן את כיבוש בבל על ידו. נראה שמה שהפריע לאבן עזרא זה לא רק האם הנביא יכול לנבא לתקופה עתידית (זו שאלה של אמונה). השאלה שהעסיקה את האבן עזרא היא מי היו השומעים? מי שמע את אותה נבואה כשהיא נאמרה ואיך הדברים היו רלוונטיים אז? הרי זה לא הגיוני לדבר על כורש באותה תקופה! ניתן לטעון שנבואות אלה לא נאמרו בציבור. יתכן שהן נכתבו ונשמרו לעתיד.

הדמיון הלשוני בין פרקים א'-ל"ט ובין פרקים מ'-ס"ו

נעבור לדבר על הספר 'אחד היה ישעיהו' של רחל מרגליות, ספר קטן אך גדול באיכות שנכתב לפני עידן המחשב והמאגרים. עיקרו של הספר בא להראות שהסגנון של ישעיהו מ'-ס"ו מתאים מאוד לסגנון של ישעיהו א' – מ'. כל ההפרדה של החוקרים בין החלקים, טוענת רחל מרגליות, לא עומדת במבחן הסגנון. היא לוקחת ביטויים שונים משני חלקי הספר ומראה את הדמיון. כך, לדוגמא, בפרק הראשון העוסק בכינויים של ה':

1. הכינוי לה' 'קדוש ישראל' חוזר בספר ישעיהו 25 פעמים: 12 בחלק הראשון ו-13 בחלק השני. היא כותבת שבשאר ספרי המקרא כינוי זה מופיע רק 3 פעמים.

2. 'רם ונישא'. בפרק ו; בפרק נז. הצירוף הזה לא מופיע עוד במקרא.

3. 'שוכן מרום', 'ה' אור לישראל' ועוד תיאורים של ה'.

לאחר מכן, בפרק השני, עוברת לכינויים של עם ישראל, ומראה שיש כינויים ייחודיים רק לישעיהו והם מופיעים בשני חלקי הספר, ובפרק השלישי עוסקת בלשונות נבואה. היא הביאה גם חטיבות שלמות מקבילות כמו פרק ה' מול פרק מ"א. צריך לומר שיש הבדלים בסגנון אך קווי החיבור חזקים מאוד. כל זה מאוד מחזק את הקשר בין שני חלקי הספר. לזה צריך להוסיף עוד שני דברים:

1. תיאורי עבד ה' ותיאורי שפיכת דם נקי ועבודת האלילים הקיימים בכמה פרקים בחלק השני מתאימים לימי מנשה ואין להם שייכות לימי בית שני. יש להוסיף שעבודת האלילים מופיעה בפרקים אלו בצורה פגנית ומתועבת ממש, באופן שלא תואר אפילו בפרקים א'-מ', שם הובאו רק תיאורים כלליים. לדוגמא בפרק מ"ד יש תיאור של עבודה זרה והוא מתאים רק לתקופת מנשה כשהותרה הרצועה בימיו ועבדו את כל האלילים מפני הייאוש. בימי בית שני, היו בעיות אחרות לחלוטין: היו נשים נוכריות, שמירת שבת, השומרונים שעבדו לה' בסגנון של ה' ורצו להשתתף בבניית המקדש. בחגי, מלאכי ובעזרא ונחמיה הבעיה היא לא הפסלים והאליליות. אין לזה היגיון בתוך ההקשר של בית שני.

2. עניין נוסף הוא תיאורי ירושלים וערי יהודה. בפרקים השונים יש תיאורים סותרים: לפעמים יש תיאור של ירושלים עומדת ולפעמים ירושלים חרבה. בפרק מ' "נחמו נחמו עמי... כי לקחה מיד ה' וכו'". לא כתוב כאן שהיא חרבה אלא שהיא ספגה מכה. באותו כיוון בפרק נ"א. בסוף פרק ס"א ירושלים מתוארת עם חומות! לעומת זאת, בסוף המזמור של חסדי ה' בפרק ס"ג, מפורש שירושלים חרבה.

לאור העובדה שישעיהו ותלמידיו היו נרדפים בימי מנשה, אפשר להבין שנכתבות נבואות נחמה וישועות מבלי קשר ישיר למלך השולט, בניגוד לפרקים א' – מ' שם הנבואות קשורות למלך השולט ולתקופה. אין טעם לדבר עם מנשה ורק העתיד הוא תקווה. אפשר אם כן שנכתבו נבואות שלא לפרסום באותו הדור. יש אפשרות גם לומר שתלמידיו המשיכו את פעולתו ואת סגנונו אל מול המציאות הקשה של ימי מנשה ובתוך דברים אלו נכתבו גם נבואות עתידיות. או שמא אפשר להציע שאלו היו תלמידים שלו שחיו עד ימי בית שני. בית המדרש שלו יצר עוד דורות רבים ואז הכניסו את הנבואות לספרו.

נקודה אחרונה וחשובה בעניין זה: הלשון של הספר עד הסוף היא נבואית מקראית של בית ראשון וכפי שכתב בעבר אבא בנודיד והדגיש שוב בשנים האחרונות פרופ' אבי הורביץ. כך לא דברו בימי בית שני. בעל דברי הימים שניסה להסתיר את לשונו המאוחרת לא הצליח. אולם כאן אין שום בצבוח של לשון בית שני. יחזקאל שניבא בגולה לשונו ספוגה ארמית ואכדית.

לכן נטיית הדברים היא לראות בספר ישעיהו ספר אחד. "אחד היה ישעיהו". אולם יתכן שתלמידיו המשיכו את דרכו והחבורה הסתגרה לתוך עצמה. הם כותבים פנימה ומתארים רדיפות, עבודה זרה ושפיכת דם נקי וכן נחמות עתידיות. אולם הכל לא מיועד לפרסום.